Yamada, Nobuo (1993), *Sammlung Uigurischer Kontrakte*, 4 Bände, Hrgs. von Juten Oda ve diğerleri, Berlin-Osaka: Osaka University Press.

Scharlipp, Wolfgang E. (1980), "Kurzer Überblick über die buddhistische Literatur der Türken", *Materialia Turcica* 6: 37-53.

Scharlipp, Wolfgang E. (1992), *Die Frühen Türken in Zentral Asien*, eine Einführung in ihre Geschichte und Kultur, Darmstadt: Wiss. Buchges.

Sertkaya, Osman F. (1986a), "Maitrisimit Nom Bitig", TDAYB 1982-1983, 253-271.

Sertkaya, Osman F. (1986b), "Maitrisimit Nom Bitig'in Hamı = Komul Yazması", TDAYB 1982-1983, 274-280.

Sertkaya, Osman F. (1986d), "Abidarim Konavardi Şastr", TDYB 1982-83, 247-251.

Tekin, Şinasi (1960), *Uygurca Metinler I. Kuanši im pusar (Ses İşiten İlâh). Vap ḫua ki atlıg nom çeçeki sudur (Saddharmapuṇḍarīka-sūtra)*, Erzurum: AÜ yay.

Tekin, Şinasi (1962), "Mani Dininin Uygurlar Tarafından Devlet Dini Olarak Kabul Edilişinin 1200. Yıldönümü Dolayısı İle (762-1962)", TDAYB 1962: 1-11.

Tekin, Şinasi (1965), "Uygur Edebiyatının Meseleleri", TKA, II, sayı 1-2: 26-67.

Tekin, Şinasi (1966), "Bemerkungen zur vorislamischen türkischen Literatur", *Cultura Turcica*, Volume III, Numerus 2, Ankara.

Tekin, Şinasi (1970), *Abidarim Koşavardi Şastr*, Sources of Oriental Languages and Literature, Turkic Sources, New-York: Garland Publishing.

Tekin, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II, Maytrısimit*, Ankara: AÜ yay.

Tekin, Şinasi (1980), *Maitrisimit nom bitig. Die uigurischen Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhasika-Schule*. Berliner Turfan-Texte IX. 2 vols. Berlin: Akademie Verlag.

Tekin, Şinasi (1993), *Kuanşi İm Pusar, Uygurca Metinler* I, Ankara: TDK Yay.

Tekin, Talat (1993), *Irk Bitig: The Book of Omens*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Tekin, Talat (1997), *Tarih Boyunca Türkçenin Yazımı*, Ankara: Simurg.

Tekin, Talat (2004a), "İpek Yolu'ndan Bin Yıllık Türkçe Mektuplar", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, 289-299

Tekin, Talat (2004b), "Türkçe En Eski Dava Dilekçesi", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, 308-313.

Tekin, Talat (2004c), *Irk Bitig, Eski Uygurca Fal Kitabı*, Türk Dili Tarihinin Temel Sorunları 1, yay. N. Demir, E. Yılmaz, Ankara: Öncü.

Tekin, Talat (2004d), "James Hamilton, *Manuscrits ouïgours du IXe-Xe siècle de Touen-houang. Textes etablis, traduits, et commentes par James Hamilton, Tom I, II*, Fondation Singer-Polignac, Paris 1986", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, s. 300-307.

Tekin, Talat (2004e), "The Tariat (Terkhin) Inscription", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, s. 123-154.

Tekin, Talat (2004f), "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi", *Makaleler II, Tarihi Türk Yazı Dilleri*, Ankara: Öncü, s. 170-226.

Tezcan, Semih (1974), *Das uigurische Insadi-Sūtra*, Berliner Turfan-Texte III, Berlin: Akademie Verlag.

Tezcan, Semih (1978), "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim, Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, 271-323, Ankara, TTK Yay.

Tezcan, Semih (1984), "Uygur Edebiyatı", *Türk Ansiklopedisi*, c. 33, Ankara, 126-131.

Tezcan, Semih, Peter Zieme (1971), *Uigurische Brieffragmente*, Studia Turcica, Budapest, s. 451-460.

Zieme, P. (1968), "Die türkischen Yosïpas-Fragmente", MIO 14, 45-67.

Zieme, Peter (1975), *Manichäisch-türkische Texte*, Berliner Turfan-Texte V, Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin: Akademie Verlag.

Zieme, Peter (1985), "Uygurların Dindışı Edebiyatı Üzerine Birkaç Not", *Beşinci Milletler Arası Türkoloji Kongresi*, İstanbul 23-28 Eylül, Tebligler, I Türk Dili, c. 1, 283-288.

Wilkens, Jens (2003), *Alttürkische Handschriften: Teil 9, Buddhistische Beichtorte*, Stuttgart: Steiner.

Doğu Avrupa'da Türk dilinin izleri

Emine Yılmaz

DOĞU Avrupa'da Genel Türkçeden farklı bir Türk dilinin ve —varsa eğer— buna bağlı bir edebiyatın tartışılması, dil verilerinin çok az oluşu ve edebi değer taşımamaları nedeniyle, pek çok ön kabulü ve soruyu beraberinde getirir ve Türkoloji çalışmalarının bugün gelmiş olduğu noktada ancak bir 'çalışma varsayımı' olarak değer taşır.

Öncelikle tartışılması gereken konu, bir *z/ş* dili olan Genel Türkçeden *r/l* karşıtlığı ile ayrılan bir başka Türkçenin nasıl adlandırılacağıdır. En azından Türkiye Türkolojisi geleneğinde, Batı Türkçesi ile Oğuz grubu (ve kimi zaman Kıpçak grubu), Doğu Türkçesi terimi ile de Çağataycanın devamı olan çağdaş Türk dilleri belirtilir. Ancak, Türk dili dünyası, Çuvaşçayı da içine alacak şekilde genişletildiğinde, Batı Türkçesi terimi bugün bir *r/l* dili olan ve bu özelliğiyle Bulgar Türkçesinin tek temsilcisi olan Çuvaşçayı gösterir ve doğal olarak diğer Türk dillerinin tümü *z/ş* özelliği taşımalarıyla Doğu Türkçesi (Genel Türkçe) içinde yer alır. Genel Türkçenin dışında kalan bu Türkçe için literatürde rastlanan yaygın bir adlandırma da Bulgar Türkçesi olmakla birlikte, tarihsel olarak yalnız Tuna ve Volga Bulgarlarının diline, günümüzde de Bulgar adı taşımak dışında Türk dünyası ile ilgili olmayan bir halka gönderme yaptığı için yeterince açık değildir. Bu yazı için seçilmiş olan *Doğu Avrupa'da Türk Dilinin İzleri* başlığı da, bir terim önerisi olmayıp, *r/l* dili konuşan ve konuştukları varsayılan Türk halklarını, coğrafyalarını ortak payda sayarak ifade etmek amacını taşır.

Diğer ön kabullerimizin çoğu Hsiung-nular ve Hunların etnik ve dilsel kimlikleriyle ilgilidir. Çin'in kuzeyinde bir devlet kurarak MÖ. 209 yılından itibaren, yani Mao-Tun'un kağan oluşuyla birlikte Çinli tarihçilerin dikkatini çekmeye başlayan Hsiung-nuların Hunların atası olduğu görüşü genelde kabul edilmiş olsa bile hâlâ tartışma konusudur. Örneğin Golden'a göre bunlar "Baykal ötesi bölgesi ve Mogolistan'ın biraz Avrupai karışımı olan Moğolsu

nüfusundan" ortaya çıkmışlardır (2002: 46). Sinor, Hsiung-nu/Hun akrabalığını kanıtlanmamış sayar (2002: 246); Ligeti ise, Türk veya Mogol olabileceklerini düşünür (1949: 104). Türk araştırmacılar için ise Hsiung-nu/Hun aynılığı kesindir ve çoğu zaman Hsiung-nulardan söz edilirken sadece Hun adı kullanılır. Abel-Remusat, Klaproth, Semenov, Ritter, Koskinen, Pritsak, Samolin, Altheim ve Clauson gibi pek çok batılı araştırmacı da aynı görüştedir (bk. Tekin 1993: 9). Golden, Hsiung-nuların Hun ismini taşıyan sonraki topluluklarla ilgisinin çok kez öne sürüldüğünü ama hiçbir zaman kanıtlanamadığını söyler (2002: 46). Oysa Hsiung-nular bir yana, Hunların etnik kimlikleri bile tartışmalıdır. Maenchen-Helfen, Pulleyblank, Bailey gibi kimi araştırmacılar Hunları Türk kökenli saymaz (Ercilasun 2004: 55). Yine de Hunların, Türk kökenli ve Hsiung-nuların torunları oldukları görüşü son derece yaygındır ve bu çalışmadaki ön kabullerden birini oluşturur.

Bir diğer tartışma konusu Avrupa Hunlarının Asya Hunlarının devamı olup olmadığıdır. Yaklaşık iki yüzyıldır yürütülen bu tartışmada Avrupa Hunları için pek çok farklı köken kabul edilmiş olsa da (Kafesoğlu 1992: 115) son zamanlarda, 4. yüzyılın sonuna doğru Asya Hunlarının bir bölümünün İdil (Volga) ırmağını geçerek çok kısa bir sürede Avrupa'da önemli bir güç haline geldiği görüşü yaygınlaşmıştır (Golden 2002: 71; Sinor 2002: 249; Kafesoğlu 1992: 116 vb.)

Tüm bu tartışmaların ve ön kabullerin temelinde Hsiung-nu/Hunların hangi dili konuştukları sorunu yatar. Çin kaynaklarında Çince yazıçevrimleriyle geçen ve çoğu özel isim veya ünvan olan az sayıdaki Hsiung-nu/Hunca sözcük ne yazık ki farklı okunuşlara neden olacak biçimde yazılmışlardır. Yapılmış olan pek çok okuma denemesi de bunun sonucudur. Bundan da öte söz konusu dilin Türkçe olup olmadığı bile tartışma konusudur. Ligeti bu dilin büyük olasılıkla Türkçe olabileceğini belirtirken, Moğolca köken olasılığını da göz önünde bulundurur (1949: 104). Doerfer *ç'en-gli* < *teñri* gibi birkaç örnek dışında kalan sözcüklerin Türkçe ile açıklanamayacağı görüşünü savunur (1973: 5–7). Hatta ironik bir tutumla, Hunca olduğu kabul edilen bir beytin (bk. aşağıda) Eskimo diliyle bile açıklanabileceğini öne sürer (1973: 4). Golden, dil verilerinin en iyi durumda bile belirsiz olduğu inancındadır (2002: 48). Göçebe imparatorlukların genellikle çok dilli oluşları da sorunun bir başka boyutudur.

Yine bir ön kabulle, yani Hsiung-nu/Hunların Türkçenin bilinen en eski biçimini konuşmuş oldukları kabulüyle yola çıkmış olsak bile, dil verileri diğer temel sorulara, örneğin Asya ve Avrupa Hunlarının aynı dili mi konuştuklarına veya bu dilin/dillerin *r/l* mi yoksa *z/ş* özelliği mi taşıdığı sorularına bile yanıt verebilecek zenginlikte değildir. Yukarıda tartışılan diğer konular gibi bu konuda da farklı görüşler vardır. Németh, Asya ve Avrupa Hunlarını aynı kökenden saymakla birlikte, farklı Türkçeler konuştuklarından şüphe etmez. Ancak Asya Hunlarının yönetici kesiminin Avrupa Hunları ile aynı dili konuştuğunu kabul eder (1940: 106). Pritsak, Genel Türkçe *taş* kelimesinin Hsiung-nu dilindeki karşılığı olan *çaç* biçiminin, bu dilin Hun-Bulgar grubuna ait olduğu görüşünü desteklediğini belirtir (1976: 482). Aşağıdaki listede de görülebileceği gibi, dil verileri hem *r/l* hem de *z/ş* diline işaret eder. Tekin, *Hunların Dili* adlı kitabında, 4. yüzyıldan kalmış olan bir Hunca beyitte dayanarak bu olasılığı tartışmıştır. Tekin beyitte geçen bir kelimeyi *tılıkan* okuyarak Eski Türkçe *taşıkın* "ayaklarını!" verisiyle birleştirmiştir (1993: 53–54). Bu yorum Asya Hunlarının dilinin, bir başka deyişle Doğu Huncasının bir *r/l* dili olduğunu kabul etmeyi gerektirir. Tekin, iki olasılık üzerinde durmuştur: 1. Beyitin tarihlendirildiği 329 yılında henüz *r>z*, *l>ş* değişimleri gerçekleşmemiş, yani Türk dünyasında *r/l* ve *z/ş* dil ayrımları ortaya çıkmamış olabilir; 2. *r>z*, *l>ş* değişmelerinin milat sıralarında ortaya çıktığı kabul ediliyorsa, bu durumda 4. yüzyılda, Çin'in kuzeyinde hem *z/ş* dilleri (Genel Türkçe), hem de *r/l* dilleri (Bulgar Türkçesi) konuşulmuş olabilir (1993: 54–55).

Tüm bunlar, hem Batı Türkçesinin, doğuda, Asya Hunları ile mi, yoksa batıda Avrupa Hunları ile mi başlatılacağı sorusunun yanıtını, hem de başlangıç tarihini belirsiz bırakır. Şu ana kadarki veriler her ikisinin de mümkün olduğunu ve başlangıç tarihinin de buna bağlı olarak milat sıraları ile 4. yüzyılın sonları arasında değişebileceğini kabul etmeyi gerektirir (375'te Hunların Volga'yı geçişi son tarih olarak kabul edilmiştir). Bu nedenle her iki Hun topluluğuna ait dağınık dil verileri, Doğu (*z/ş*) ve Batı Huncası (*r/l*) olarak değil, Asya veya Avrupa Hunlarına ait olmaları temel alınarak tasnif edilmişlerdir.

Asya Hunları dil verileri

Asya Hunları başlığı altında değerlendirilebilecek ilk veriler Hsiung-nu'lara aittir. MÖ. 209 yılında Mao-Tun'un kağan oluşuyla birlikte, Çin'in kuzeyinde güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan ve M.S. 3. yüzyıla kadar varlığını sürdüren Hsiung-nulara ait, çoğu özel isim ve ünvan olan dil verileri bugüne kadar pek çok araştırmacı tarafından okunmaya çalışılmışsa da *ç'en-gli* = Eski Türkçe *teñri* dışında herkesçe onaylanan bir birleştirme ortaya konulamamıştır.

Bu çalışmada amaç sözcüklerin okunuşlarını tartışmak değil, söz konusu dil verileri hakkında bir fikir verebilmek olduğu için, konuyla ilgili son yayın olması da dikkate alınarak, Tekin'in okuyuşları ve anlamlandırmaları öne çıkarılmıştır (1993). Yine aynı amaçla, sözcükler mümkün olduğunca yazıçevrimi işaretlerinden arındırılarak sunulmaya çalışılmıştır:

ç'eng-li ku-t'u şan-yü: Bu söz öbeğinin Hsiung-nu hanlarının ya da kağanlarının tam ünvanı olduğu kabul ediliyor (İlk kelime olan *ç'eng-li* Eski Türkçe "gök; tanrı" anlamlarındaki *teñri* ile birleştiriliyor. İkincisi ise eski Türkçe ünvanlarda sık sık karşımıza çıkan *kut* "talih, baht" kelimesidir). Eski Türkçe *yabgu* ünvanı ile birleştirilen *şan-yü* kelimesi de dikkate alındığında öbek *tanrı kutu yabgu* olarak açıklanabilir; *king-lu* < **king-lak* "Hsiung-nuların tören kılıcı", **king-rak*; **yen-çi*, **yem-çi* "hükümdarın eşi, hatun" = Eski Türkçe *ebçi* "eş, hanım"; *teu-lo* "mezar" Mahmut Kaşgarlı *toplu*, *tuplu* "mezar"; *tieh-fah* "demir" < **tiet-*

bat, **tieba* ~ **teber* ~ Eski Türkçe *temir, eu-ta* "gözetleme yeri", *uo-lu-to, ao-t'ot* "ordu karargahı" ~ Eski Türkçe *ordu, ordo* "karargah" (Tekin 1993: 9-19).

Hsiung-nu devletinin yıkılışından sonra, 3. yüzyılda Kuzey Çin'de, Hsien-pi konfederasyonunun batı boylarınca kurulan ve 550 yılına kadar bütün Kuzey Çin'e egemen olan T'opa/T'ufa devletine ait dil verileri, bu bölümde incelenebilecek ikinci grubu oluşturur. Etnik ve dilsel kimlikleri Hunlarınki kadar tartışmalı olmakla birlikte, Çin kaynaklarında geçen ve Türkçe ile açıklanabilecekleri genellikle kabul edilmiş olan T'opa dil verileri şunlardır:

T'opa **kapagçın* "kapı muhafızı, kapıcı" = Eski Türkçe *kapagçı* ay.; T'opa **bitigçin* "yazıcı" ~ Eski Türkçe *bitigçi* ay.; T'opa **d'amçin*, **camçın* "atlı postacı, ulak" = Osmanlıca *yamçı* ay.; T'opa **kurlagçın* "hükümdarı silahla donatan, kuşandıran görevli" ~ Eski Türkçe *kur* "kuşak"; T'opa **hatlagçın* "süvari" = Eski Türkçe *atlı, atlag* ay.; T'opa **tāpakçın* "piyade, yaya" = Ana Türkçe *tapan* "ayağın alt kısmı, taban"; T'opa **aşçın* ya da **alçın* "T'opa sarayının mutfak kısmı" = Eski Türkçe *aşçı*; = T'opa **kural* "silah" = Genel Türkçe *kural* ay.; T'opa *kelmerçin* "çevirmen"; T'opa **mukur*, **mukurı* ya da **mukulig* "kabak başlı, dazlak"; T'opa **törü*, **töre* "töreye uymak, sadık olmak" = Eski Türkçe *törü, törö* "örf, adet, yasa" (Tekin 1993: 23-55).

Döneme ilişkin önemli bir veri Çin kaynaklarında, M.S. 329 yılında Loyang'da kaydedilmiş, 10 Çince işaretten oluşan Hunca bir cümledir. Üzerinde pek çok okuma denemesi yapılan bu cümle farklı dillerle açıklanmaya çalışılmışsa da Tekin söz konusu cümlenin Türkçe ile (İlk Türkçe) açıklanabileceği kanısındadır (*Hunların Dili* adlı yayında da yer almakla birlikte, 1995'teki yayın daha yeni olduğu ve değişiklik içerdiği için burada tercih edilmiştir):

süke tılıkañ/Bukuk-gu tutañ "(Düşman) ordusuna karşı çıkın. Bukuk'u (lideri) tutsak alın!" (Tekin-Ölmez 1995: 12).

İlk Türkçeye ait eskicil özellikler de taşıyan bu kelimeler Tekin tarafından şu biçimde açıklanmıştır: *sü* "ordu; savaş" = Eski Türkçe *sü* + yönelme eki

tılıkañ "karşı çıkın, isyan edin!" = Eski Türkçe *taşıkıñ* < *taşık-* "isyan etmek" + buyurma eki

Bukuk "düşman ordusu komutanı Liu-Yao'nun ünvanı" = Eski Türkçe *bukuk* "ünvan" +belirtme eki

tutañ "tutun!" = Eski Türkçe *tutuñ* < *tut-* "yakalamak" + buyurma eki (Tekin 1993: 35-55, Tekin-Ölmez 1995: 12).

(Beyitteki *tılıkañ* = *taşıkıñ* eşitliğinde yer alan *l/ş* karşıtlığı için Giriş bölümündeki açıklamalara bakınız.)

Avrupa Hunları dil verileri

Giriş bölümünde belirtildiği gibi, Avrupa Hunlarının, Asya Hunlarının 375 tarihinde Volga'yı geçerek Avrupa'da kavimler göçünü başlatan grup olduğu genel olarak kabul görmüştür. Balamir yönetiminde Volga'yı geçen ve Attila (öl. 453) döneminde merkezleri bugünkü Macaristan olmak üzere çok büyük bir imparatorluk (daha doğru bir söyleyişle konfederasyon) kurmuş olan Avrupa Hunları, diğer bütün göçebe imparatorlukları gibi çok dilliydi ve karma bir nüfusa sahipti. Golden, Avrupa Hunlarının dilsel aidiyeti sorununun, Asyalı Hsiung-nularınki kadar karmaşık olduğunu söyler (2002: 71). Németh, Avrupa Hunlarının ana kavmi ile yönetici kesiminin Türkçe konuştuğu inancındadır, ancak Attila'nın oğlu *Dengizih*'in ("küçük deniz") adındaki *z* sesinden ötürü, Avrupa Hunlarının aslında Bulgar Türk grubuna girmediğini de belirtir (1940: 113). Pritsak, aynı kelimeyi *Deñirçig* olarak vermiştir (1982: 446). Devamı olan Tuna ve Volga Bulgarlarının dil verilerine dayanarak Avrupa Hunlarının bir *r/l* dili konuştukları yaygın olarak kabul edilmişse de, konfederasyon içinde Asya Hunlarında olduğu gibi *z/ş* dilli toplulukların da var olduğunu kabul etmek, en azından dağınık dil verilerini açıklamak konusunda yardımcı olacaktır.

Çoğu Grek ve Latin kaynaklarında yer alan Avrupa Hunları dil malzemesinin Türkçe ile açıklanabilenleri veya Türkçe olduğu genellikle kabul edilmiş olanları, Németh (1940: 215-226) ve Pritsak'ın (1982: 428-476) düzenlemeleri ve açıklamaları esas alınarak listelenmiştir:

balaber, balamber, balamur, balamir, balambır "Volga'yı geçen Hunların önderi" < *bala-mur* "en cesur, en yiğit"; *basig* "kağan adı" < *bars-sig* "pars gibi"; *kürsig* "kağan adı" < *kür+e-sig* "kahramanca, yiğitçe"; *öldin* "kağan adı" < *öldün* "şans, mutluluk"; *donat* = Eski Türkçe *yunt* "at sürüsü"; *kara ton* "kağan adı" < *kara+ton* "siyah elbiseli"; *muncuk* "Attila'nın babası" = *boncuk*; *ökter, oktar* "Attila'nın amcası"; Çağatayca *ökte-* "yürekli olmak"; *oy-bars* "Attila'nın amcası" < *ay+bars*; *es-kam* "devlet yöneticilerinden" < *eş+kam* "dost şaman"; *ata kam* "devlet yöneticilerinden" < *ata+kam* "baba şaman"; *elleg, ilek* "Attila'nın oğlu" < *el-le-g* "hükümdar"; *deñirçig, dengizih* "Attila'nın oğlu" < *deniz-çik* "küçük deniz"; *hernek, irnek* "Attila'nın oğlu" < *er+nek* "küçük er"; *krekan* "Attila'nın karısı" < *arığ+kan* "arı prenses"; *akatziri* "kavim adı" = *ağaçeri, ağaçırı* "orman adamı"; *hun* "kavim adı" = *kün* "kavim".

Tuna Bulgarları dil verileri

Çuvaşların ataları olan Bulgarların adına, bu biçimiyle ilk kez 482 yılına ait Bizans kayıtlarında rastlanmış olmakla birlikte (Kurat 1949b: 796; Tekin 1987: 1). Bulgarların atalarının (Onogur Türkleri) daha milat sıralarında Orta Asya'dan batıya hareket ederek bir süre Kuzey Kafkasya'da yaşadıkları, daha sonra Doğu Avrupa'ya göç ettikleri ve burada bulunan Hun toplulukları içine karıştıkları bilinmektedir.

Attila yönetiminde bulunan bu büyük Hun kitlesi, Attila'nın 453 yılında ölümünden sonra dağılmaya başlamıştı. Attila'nın oğlu İrnek, Hun boylarını bir süre daha bir arada tutmayı başarmışsa da bu uzun sürmedi; imparatorluk hızla dağıldı. Bu imparatorluk içinde yer alan iki büyük Türk boyu, Kutrigur ve Utigurlar,

Azak Denizi'ne yakın bir bölgeye göç ettiler. "Karıştırmak" anlamına gelen *bulga* eylemiinden türediği kabul edilen *Bulgar* adı bu iki boyun ortak adıdır. Onoğur adıyla da anılan bu iki Türk topluluğu, bugün yalnız Çuvaşlar tarafından konuşulan Batı Türkçesinin (Batı Hunca) ilk konuşucularıydılar. Utigur ve Kutrigurların Bizans devleti ile ilişkileri sırasında, Bizanslıların onlara misyonerler gönderdikleri ve *İncil*'i de Onogur-Bulgar diline çevirdikleri biliniyor (Tekin 1987: 2). Ancak ne bu çeviri ne de bu dile ilişkin herhangi bir yazılı belge bugüne ulaşmıştır.

Bizans devletinin, sınırlarını korumak amacıyla bu boyları sürekli savaştırması nedeniyle, 6. yüzyılın sonunda Azak Denizi'nin batısına göç eden Kutrigurlar *Tuna Bulgarları*, doğusuna, Kuban boylarına göç eden Utigurlar ise *Volga Bulgarları* olarak tanınmışlardır. Bölgedeki pek çok topluluk gibi Avar yönetimi altına girmiş olan Kutrigurlar 605-641 yılları arasında Kuvrat (d. 584) önderliğinde Avarlara başkaldırmışlar ve beş yıl süren savaştan sonra bağımsız *Büyük Bulgaristan*'ı kurmuşlardır. Kuvrat'ın oğlu Asparuh döneminde de Hazar baskısıyla karşılaşan Kutrigurlar, Don-Dnyeper arasındaki yurtlarından çıkıp, Bizans'tan aldıkları izinle Tuna bölgesine yerleşmişlerdir. Bizans devleti, 679'da Asparuh yönetiminde Tuna'yı geçerek Dobruca'yı işgal eden Kutrigurlarla barış imzalamak zorunda kalmış ve *Tuna Bulgar Devleti* de resmen tanınmıştır. Boris (852-890) zamanında Hristiyanlık Bulgar devletinin resmi dini olarak kabul edilmiş (864), oğlu Simeon (893-927) zamanında Balkanlarda Bulgar egemenliği kurulmuşsa da Bulgarlar tümüyle Hristiyanlaşıp Slavlaşmışlardır. 1018'de Bulgaristan tümüyle Bizans yönetimi altına girmiş, *Tuna Bulgar Devleti* ortadan kalkmıştır.

Tuna Bulgarlarından kalmış olan Bulgarca yazılı belgeler şunlardır:

Tuna Bulgar Hanları listesi: Her hükümdarın tahta çıkış yılına belirten ibarelerin ilk kelimesi, 12 hayvanlı Türk-Bulgar takviminin yıllarından birini gösteren bir hayvan adı, ikincisi ise o yılın ayını belirten bir sıra sayısıdır (Tekin 1987: 13). Buna göre listede geçen Tuna Bulgarcası kelimeler şunlardır:

Yıl Adları (Hayvan Adları): dilom' /cilam/ = Genel Türkçe *yılan; doh's* /dohos/ = Genel Türkçe *toñuz* "domuz"; *şegor'* = Genel Türkçe *sığır*; vereni = Orta Türkçe *evren* "büyük yılan, ejderha"; *tekou* /tekü/ = Genel Türkçe *teke*; *dvan* /d'wan/ < **cuan* < **yūn* = Genel Türkçe *yunt* "at"; *toh* /tōh/ < **taguk* "tavuk"; *somor* < **suñur* = Orta Türkçe *sugur* "gelincik".

Ay Adları (*Sıra Sayıları*): *veçem* /veçim/ "üçüncü"; *toutom* /töütöm/ "dördüncü"; *altom, altem* "altıncı"; *çitem'* /citim/ "yedinci"; *şehtem'* /şihtim/ "sekizinci"; *tvirem', tvirim'* /tvirim/ "dokuzuncu"; *alem'* /elim/ "sonra gelen, sonuncu". Bulgar çarı Boris-Michael'in yeğeni olan rahip Tudor Doksov, İskenderiyeli Aziz Athanasius'un vaazlarının çevirisine 907 yılında kısa bir not düşmüştür. Bu notun çevirisi şöyledir:

"Bu Boris *yeth' behti* yılında Bulgarları Hristiyan yaptı" (Tekin 1987: 24). *yeth' behti* "İt (yılı) beşinci (ay)".

Nagy Szent Miklós hazinesindeki Bulgarca yazıtlar: Macaristan'da, Nagy Szent Miklos bölgesinde bulunan ve "Attila'nın definesi" olarak bilinen kaplar arasındaki bir altın tas üzerinde Grek harfleriyle ve Bulgarca dokuz kelimelik bir cümle yer almaktadır. Pek çok araştırmacının okuma önerilerinde bulunduğu bu cümlenin Tekin tarafından okunuşu şöyledir:

Buyla Jopan tesi düge(r)tögi, Butaul Jopan tagrogi. İçigi tesi.

"Buyla Çoban tası doldurdu, Butaul Çoban (mezara) taktı (= astı). İçki tası." (Tekin 1987: 29)

Buradaki Türkçe kelimeler: *düge(r)tögi* < *tök-ür-dök-i* "döktürdü"; *tagrogi* < *tak dok-i "taktı"*; *içigi = içki.*

Yine Nagy-Szent-Miklós definesindeki kaplardan birinin üzerinde yer alan runik harfli metnin yorumlanışı şöyledir:

Bıylo. (veya Buylo) Çob(a)n. içurgi. (a)y(a)k.

(Has (saraya mensup) Buylo Çoban(ın) içki kadehi)

Buradaki Türkçe kelimeler: *içurgi (= içreki)* "içeriye ait", *ayak* "kadeh" (Tekin 1987: 31).

Nagy-Szent-Miklós definesindeki beş içki kabının üzerinde yer alan runik harfli bir metnin Tekin tarafından okunuş ve yorumlanışı şöyledir:

(a)sp(a)ruk içu (a)y(a)kı "Asparuk'un içki kadehi" (Tekin 1987: 32).

Proto-Bulgar yazıtları: Bulgaristan'da, özellikle Tuna Bulgarlarının eski merkezlerinde yaklaşık 90 adet Proto-Bulgar yazıtı bulunmuşsa da bunlardan yalnız ikisi Grek harfli Tuna Bulgarcası ile yazılmıştır. Diğerleri Grek harfleriyle ve Grekçedir. Ancak içlerinde pek çok Tuna Bulgarcası kişi ve boy adları ile ünvan ve sıfat yer almaktadır. Burada önce Tuna Bulgarcası iki yazıtın Tekin tarafından okunuşuna, daha sonra diğer yazıtlarda geçen Tuna Bulgarcası kelimelere yer verilecektir.

Preslav yazıtı:

Jitko içirgu bule humshi küpe: YNE:	"İçirgu Boyla Jitko(nun) göğüs zırhı 45,
tulshi: FM: estrogin küpe: YKZ:	miğfer(i) 540, Estergon (işi) zırh(ı) 427,
tulshi: ΨNΔ : tourtouna bile jopan	miğfer(i) 854, (bu) dördü ile birlikte Çoban
estrugin küpe: K: tulshi: M:	Estergon (işi) zırh(ı) 20, miğfer(i) 40,
alhasi küpe: A: hluvrin: A:	halkalı zırh(ı) 1 (ve) ΧΛΨΥΒΡΗΝ (miğferi) 1." (Tekin 1987: 41)

Çatalar yazıtı: Büyük bir kısmı silinmiş olan yazıtta okunabilen iki Tuna Bulgarcası kelimenin biri bir ünvan olan *kane* (diğer Tuna Bulgarcası verilerde *kana*), diğeri ise "zırh" anlamındaki *küpe*'dir.

Grekçe yazıtlardaki Tuna Bulgarcası kelimeler: *Ünvanlar: kana~kanna~kane* Eski Türkçe *kan; sübigi* < *sü beg i* < Eski Türkçe *sü* "asker; ordu"; *boyla* Eski Türkçe *boyla; içurgu boyla içreki boyla* "saraya mensup boyla"; *kavhan~kap*

han-kopan Eski Türkçe *kappgan*, *bayan-bayan* Eski Türkçe *bayan*; *ük boyla*, *ük bayan*: *ük*; *kolovr-os*, *kuluvr-os* TT *kulavuz*, *tarkan-trakan* Eski Türkçe *tarkan*.

Kişi adları: *barsa* Eski Türkçe *bars*; *bagatur-bogatur* Eski Türkçe ay.; *çepa* = Mogolca *cebe* "silah"; *krum-os~krumes-is* "Tuna Bulgar hanlarından Krum Han"; *omurtag~omortag* < **omurt* "kartal" + *ak* "küçültme eki", Çuv. *imirt* "kartal"; *sivin jupan*: *sivin* = Genel Türkçe *sevinç*; *tuko-s~çuko-s* = Kırg. *çöö* "kızıl kurt, çakal"?; *turdaçi* < *tur-* "durmak"; *hsun-os* < **kusun* "kişi adı"; *boris* < *bars?*

Diğer kelimeler: *tañra* = Eski Türkçe *teñri*; *şigor elem*: *şigor* = Eski Türkçe *sıgır*; *sarak* = Eski Türkçe *yarak* "silah".

Bizans kaynaklarındaki etnik adlar: *bulgar* < *bulga-* "karıştırmak, isyan çıkarmak"; *onogur~unnogur~unigor* < *on ogur* = *on oguz*; *onogundur~unnogundur* "on oğurlar, *onogur* adının değişik bir türü"; *şaragur* < *sarıg ogur* = *sarı oguz*; *utigur~utugur~uturgur* < *otur ogur* = *otuz oguz*; *kutrigur~kuturgur~kotrigur* < *kutur-* "kudurmak, yaramazlık etmek, taşkınlık yapmak"?

Eski Kilise Slavcasındaki Bulgarca kelimeler: *b'eleg~bileg* = Genel Türkçe *belgü* "işaret, belgi"; *bel'çug~belçüg* "bilezik" < **belçük*, **bilçük*; *dox'tor* "yastık" < **cogda-r* = Mahmut Kaşgarlı *yogdu* "devenin boynu altındaki yumuşak tüyler"; *kap'* "resim, put" = Genel Türkçe *kep* "kalıp, şekil"; *san'* "şeref, onur" = Genel Türkçe *san* "sayı".

Volga Bulgarları dil verileri

Kutrigur ve Utigurların ayrılmalarından sonra, Utigurların (Volga Bulgarları) Azak Denizi'nin doğusuna, Kuban nehri boylarına yerleştikleri belirtilmişti (6. yüzyıl sonunda). Bugün Macarcada bulunan üç yüzden fazla Bulgarca ödünç sözcüğün Kuban Bulgarcasına ait olduğu düşünülmektedir (Tekin 1987: 11).

Kuban Bulgarlarının Orta Volga bölgesine geliş nedenlerinin de Avar baskısı olduğu düşünülüyor. Kuban Bulgarları, Orta Volga bölgesine geldiklerinde, burada Hunlardan kalma topluluklar, Türkleşmiş Fin-Ugorlar ve yerli Fin-Ugor halklarıyla karşılaştılar. Bu sırada Orta Asya'da kurulmuş bulunan II. Doğu Türk Kağanlığı'nın batı sınırları Volga'ya dayanmış olduğu için, Volga Bulgarları da bu kağanlığa bağımlıydılar.

Volga Bulgarlarının 7.-9. yüzyıllar arasındaki durumları hakkında çok az bilgimiz var. Yalnız Kutrigurlar (Tuna Bulgarları) gibi onların da bir süre Hazar egemenliğinde yaşadıkları biliniyor. Yine bu yüzyıllarda Volga Bulgarlarının İslam ülkeleri ile ticaret ilişkilerinin olduğu ve bu ilişkilerin İran'dan Harezm'e kadar uzandığı da biliniyor (Kurat 1949a: 782). Toprakları tarıma uygun olduğu için ta

rımda da çok ileri idiler. İslam ülkeleri ile ticaret sonucunda İslamiyet Bulgarlar arasında yayılmaya başlamıştı. 9. yüzyılın sonunda, Volga Bulgarları, camileri, okulları olan, tüccar ve çiftçi bir topluluktu. Yine bu yüzyılın sonunda, Bağdat halifesinin Bulgar hükümdarı Almuş'a (920-921) gönderdiği elçi heyetinde ünlü gezgin İbni Fadlan da vardı (Kurat 1949a: 783). Fadlan, ülkesine döndükten sonra Volga Bulgarları ile ilgili anı ve izlenimlerini anlatan bir kitap yazmıştır (Kurat 1949a: 783). Bu dönemde de Volga Bulgarları Hazar egemenliğinde idiler ve merkezleri Volga'ya 6.5 kilometre uzaklıktaki Bulgar şehriydi. Bulgar şehri ile İslam ülkeleri arasındaki ilişki 11. ve 12. yüzyıllarda da sürmüştür.

Cengiz'in orduları 1220/1221'de Batı Türkistan'ı istila ettiklerinde, Subutay ve Cebe yönetimindeki iki Moğol tümeni Kafkasları geçip, 1223 Haziran'ında Kıpçaklar ve Rusları yendikten sonra asıl Moğol güçlerine katılmak için Hazar Denizi'nin kuzeyinde ilerlerken Bulgarlar tarafından pusuya düşürülerek öldürülmüşlerdi. 1236 ilkyazında, Batu Han yönetimindeki Moğol-Türk ordusu Bulgarlar üzerine yürümeye başladı ve 1237 güzünde Volga Bulgar ülkesini ele geçirdi. Merkez Bulgar şehri yakılıp yıkıldıysa da, Bulgar Hanlığı Altın-Ordu kurulduktan sonra da varlığını sürdürdü. Bulgar şehri onarılıp canlandıysa da eski önemini kazanamadı. Çünkü Altın-Ordu Devleti'nin merkezi olarak kurulan Saray şehri giderek önemli bir ticaret merkezine dönüşmüştü. Aynı zamanda, kuzeye kaçan Bulgar halkının Kazan şehrini ve Ulug Muhammed Han'ın da 1437'de Kazan Hanlığını kurmasıyla Bulgar şehri önemini büsbütün yitirmiş, yine de 15. yüzyıla kadar varlığını korumuştur.

Volga Bulgarlarının dil verilerini elde edebildiğimiz tek kaynak olan mezar taşı yazıtlarında bu dilin *r/l* yani Bulgar grubuna ait olduğu açıkça görülüyor. 1772 yılında Rus Çarı Petro'nun Bulgar şehri kalıntılarına yaptığı bir ziyaretle başlayan araştırmalar 19. ve 20. yüzyıllar boyunca da sürmüş, taşlar üzerindeki metinler defalarca yayımlanmıştır (yayınlar için bk. Tekin 1988: 1-6).

13. ve 14. yüzyıllardan kalma olan mezar yazıtlarının yayılma alanı bugünkü Tatar Cumhuriyetinin batı yarısı ile Çuvaş Cumhuriyetinin doğu sınır bölgeleridir. Bu bölge aynı zamanda eski Volga Bulgar Devleti'nin yayılma alanıdır.

Mezar yazıtlarında kullanılan dil yalnız Volga Bulgarcası değildir. Üçü Arapça, bir bölümü de Tatarca olan yazıtların tümü Arap harfleriyle yazılmıştır.

Yazıtlar genellikle şu altı bölümden oluşur: *Açılış ve Giriş* bölümleri Kur'an'dan alınmış bazı aktarmalardan oluşur. *Künye* bölümünde Volga Bulgarcası *...awli* "oğlu" ve *...hiri* "kızı" sözcükleri ile ölenin cinsiyeti belirtildikten sonra *...belüwi kü* "mezar taşıdır" ifadesiyle cümle tamamlanır. *Rahmet Dileme* bölümünde, yine belli Arapça kalıplarla ölen kişi için Tanrı'dan rahmet dilenir ve ardından genellikle Bulgarca *wafāti baltuwi* "öldü" cümlesiyle belirtilen *Vefat Bildirme* bölümü gelir. Bu bölümde daha az olarak şu tip cümlelere de rastlanır: *fani dunyaran baki ahirata batuwi* "Fani dünyadan baki ahirete vardı"; *fani dunyaran baki ahirata rihlat tanuwi* "Fani dünyadan baki ahirete göç etti"; *fani dunyaran kocruwi* "Fani dünyadan göçtü"; *fani dunyaran köwelcisan*

bakī ahırata batıwı "Fani dünyadan göçerek bakī ahırete vardı"; *dunyaran rıh lat tanıwı* "Dünyadan göç etti"; *dunyaran sefer tanıwı* "Dünyadan sefer etti".

Tarih bölümünde ölen kişinin ölüm tarihi genellikle yıl, ay ve gün olarak verilir. Örneğin: *tariha ciyeti cür ciyerminşi cal muharam ayhı belinc küwen eti* "Tarihte yedi yüz yirminci yıl, Muharrem ayı(nın) beşinci gün(ü) idi". Ve son olarak *Kapanış* bölümünde Arapça rahmet dileme kalıplarından biri veya Volga Bulgarcası *allah tantur ma* "Allah rahmet eylesin" kalıbı kullanılır (Tekin 1988: 7-10).

Bu çalışma için Tekin'in *Volga Bulgarları* ve *Volga Bulgarcası* adlı yayınından seçilmiş olan iki mezar yazıtı örneğinde, yazıtların uzunluğu ve içerdikleri Volga Bulgarcası söz varlığı dikkate alınmıştır:

> *"al-hukmu li'l-lāhi-l-'aliyyi-l-kabi ri ahmad agan ılgıcisi/ ötey ziyārati bu rahmatul-lāhi 'aleyhi rahmatan wāsi-'at*^{an} wafāti baltuwi tārīha ciyeti cür cīrem biyelim cāl muharam cīrem sekir küwen eti
>
> Hüküm, yüce ve ulu olan Allah'ındır. Ahmed Ağanın yılkıcısı (?) Ötey(in) ziyaretidir. Allah'ın rahmeti onun üzerine (olsun). (Allah) gani gani rahmet (eylesin). Vefat etti. Tarihte yedi yüz yirmi beşinci yıl, Muharrem(in) yirmi sekiz(inci) gün(ü) idi. (Tekin 1988: 64-65)
>
> *al-hukmu li'l-lāhi huwa-l-hayyi-l-laḍi la-yamūtu wa kullu hayy*^{in} *siwāhu sa-yamūtu* 'ulamāsemne seven mescidsemne 'amāret tanan ekil hayrātlu elüwi berekātlu mūn suwār ...'alī howāce awli atrac howāce awli abū-beker howāce awli alıp howāce belüwi kü dunyāran köweçrüwi tārīha ciyeti cür sekir cāl camādī-l-ula ayhı cīrim ekiş küwen eti
>
> Hüküm Allahındır. Yalnız O diridir ve ölümsüzdür ve O'ndan başka bütün diriler ölümlüdür. Bilginleri seven, mescitleri inşa eden, çok hayır sahibi, eli bereketli, Mun Suwar soyundan ...Ali Hoca oğlu Atraç Hoca oğlu Abu-Bekir Hoca oğlu Alıp (Alp) Hoca(nın) mezar taşıdır. Dünyadan göçtü. Tarihte yedi yüz sekiz(inci) yıl, cemaziyelevvel ayı(nın) yirmi ikinci gün(ü) idi."

Hazar dil verileri

Batı Göktürklerin kuzey Kafkasya'da egemenliklerini kaybetmelerinden sonra, bu bölgede iki ayrı güç ortaya çıkar: Bulgarlar ve Hazarlar. Başkentleri Volga kıyısında olan Hazarlar 650-965 yılları arasında geniş bir bölgede etkili olurlar. Merkezleri Volga deltası olmakla birlikte, sınırları batıda Kiev'e, kuzeyde Kazan'a, güneyde Kırım ve Dağıstan'a, doğuda ise Harezm'e kadar uzanır (Golden 1971: 147; 1980: 58; 2002: 195).

Hazar halkı etnik ve dinsel olarak büyük bir çeşitlilik gösterir. Müslümanlık ve Hristiyanlığın yanında, özellikle yönetici kesimde Museviliğin büyük bir ragbet gördüğü bilinmektedir.

Hazarların *r*- dili mi yoksa *z*- dili mi konuştukları konusu ise tartışmalıdır. Gombocz (1912: 198-199) Hazar adındaki *z*'den ötürü Hazarcanın bir *z*- dili olduğunu düşünmüştür. Ramstedt (1922: 32) Macarcadaki ödünç sözcüklerin bir bölümünün de Hazarcadan alınmış olabileceğini ve yalnızca Hazar adındaki *z*'den ötürü bu dilin bir *z* dili sayılamayacağını belirtmiştir. Poppe (1955: 157), D. M. Dunlop'un *The History of the Jewish Khazars* adlı yapıtının eleştirisinde iki olasılık üzerinde durmuştur. İlki, Hazar adındaki *z* foneminin **d*'den kaynaklanmış olabileceği, ikincisi de Altayca *s* foneminin *z*'ye değişmiş olabileceği (krş. **yasa->yaza-*). Ancak bu değişim yeni bir olaydır ve bu nedenle de Poppe, Hazar adı sorununun şüpheli kaldığını belirtmiştir.

1975'ten sonra yayımlanmış olan iki yeni Uygurca yazıtta, Taryat (Terhin) ve Tes yazıtlarında, Hazar adıyla ilgili yeni veriler elde edilmiştir. Bu yazıtlarda geçen *kasar* sözcüğü çeşitli araştırmacılar tarafından Hazar adıyla ilgili görülmüştür (Golden 2002: 192). *Kasar* adıyla ilgili olarak kendisinden önce yapılmış bütün çalışmaları değerlendiren Róna-Tas, *kasar* biçimini *kazar*'dan daha eski saymış ve bunun da *Ceasar* ünvanından geldiğini öne sürmüştür (Róna-Tas 1982, 1983).

Hazarlar uzun bir süre çok geniş bir coğrafyada etkili oldukları ve tarihleri çok iyi bilindiği halde, dilleriyle ilgili olarak günümüze ulaşan tek belge *Kiev Mektubu* olarak bilinen ve Kiev'in Hazar egemenliği altında bulunduğu dönemde, 930 yılı civarında yazıldığı tahmin edilen bir mektuptur. Mektubu N. Golb, 1962 yılında, Kahire/Geniza'dan gelen belgeler arasında bulmuştur. İbrani harfleriyle ve İbranice yazılmış olan mektubun sol alt köşesinde, fırça kalem ve runik harflerle yazılmış Hazarca/Türkçe bir kelime bulunmaktadır (Brook 2005: 223-225).

Sözcüğü fark eden N. Golb, Pritsak'la bağlantı kurmuş ve birlikte yayımladıkları *Khazarian Hebrew Documents of the 10 th Century* (Cornell University Press, Ithaca and London 1982) adlı yapıtta sözcüğü *hokürüm* olarak okumuşlardır (Ligeti 1981: 5-13). Aynı sözcük üzerinde çalışan Ligeti (1981: 14-15), bu okuyuşu *okurım* (= Genel Türkçe *oku-du-m* "okudum") olarak düzeltmiştir.

Sözcükte Genel Türkçe *d* yerine *r* bulunması, Hazarcanın Ogur/Bulgar grubuna ait olduğunu, ya da en azından Hazar imparatorluğu içinde *z/ş* yanında *r/l* dili konuşan toplulukların da bulunduğunu göstermesi açısından önemlidir.

Değişik kaynaklara dağılmış halde bulunan elliden fazla Hazar ünvanı, kişi ismi, yer ismi vb.nin çoğu Türkçedir. Golden'a (1971: 147-157, 1980: 112-244, 2002: 193) dayanarak hazırlanmış olan aşağıdaki listede Türkçe oldukları genellikle kabul edilmiş olan kelimeler seçilmiştir:

Orta Asya Kökenli Ünvanlar: *alp ilut'uer = alp il teber; alp t'arhan = alp tarkan; bagatur = bagatur* < Moğolca; *bek = beg; ilik = ilig, elig* "hükümdar"; *irt'gin = il tigin* veya *er tigin; cebu = cabgu* "yabgu"; *çul* "Göktürkler dönemine ait bir ünvan"; *kagan; katun; hat'irlit'ber = kadır el teber; işad = şad; tarkan/tarhan = tarkan.*

Diğer Ünvanlar ve Özel Adlar: *avç'i t'arhan = avcı tarkan; balgitzis = belgiçi (belgi* "nişan"); *bol ş ts i = boluşçı* "yardımcı"; *bulan = bulan* "geyik"; *tzitzakion = çiçek; ç'orp'an t'arhan = çolpan tarkan; p'arspit' = barsbik; tamgan = damga; t'armaç' = talmaç* "tercüman".

Avar dil verileri

Diğer göçebe topluluklar gibi, Avarların da tarihleri, etkili oldukları bölge, etnik ve dilsel kimlikleri soru işaretleriyle doludur. Öncelikle 2. 6. yüzyıllar arasında Asya'nın çeşitli bölgelerinde ortaya çıkmış olan Avarlarla Avrupa Avarlarının aynı topluluk olup olmadığı tartışmalıdır. Golden'a göre Doğu Avrupa'ya gelen Avarların, İç Asya'daki Jou-Jan/Apar (Abar) devletinin kaçak kalıntıları olduğu fikri, Batı Avrasya'daki bir Göktürk yöneticisinin onlardan efendilerinden kaçan "kölelerimiz" diye bahsetmesiyle kesinlik kazanır (2002: 88). Pritsak'a göre Avrupalı (sahte) Avarlar, Orta Asyalı gerçek Avarlarla doğrudan bağlantılı değillerdi, ama çağdaş Bizans kaynaklarının açıkça belirttiği gibi, gerçek Avarların Avrasya bozkırının halkları arasındaki itibarından faydalanmak için, özellikle saç örgü şekillerini alarak onları kasten taklit etmişlerdir (2002: 182). Ancak kesin olarak bilinen, her iki grubun da etnik olarak türdeş olmadıklarıdır. Etnik çeşitliliğin dillerine de yansımış olduğu açıktır. Szádeczky-Kardoss Avarların hangi dili konuştuğunun bilinmediğini söyler (2002: 301). Golden ise, Türkçenin Oğurca ve belki diğer biçimleriyle Avar birliği içinde konuşulmuş olduğunu kabul eder (2002: 89). Avarlardan günümüze hiçbir metin ulaşmamış olmakla birlikte, çağdaşları olan Bizans yazarı Simocattes (7. yüzyıl) onların Oğur (Hun-Bulgar) topluluğuna ait olduğunu açıkça söylemektedir (Pritsak 2002: 184).

Avarların dili konusunda pek çok araştırmacı çalışmış olmakla birlikte özellikle Németh ve Harmatta'nın Avar ünvan ve adlarını okuma denemeleri dikkate değerdir. Harmatta'nın Németh'e dayanarak topladığı Avarca ünvan ve adlar şunlardır (1988: 3): *kagan, katun, tarkan, tudun, yuguruş, bayan, kamsavçı, kök, solak* vb. Görüldüğü gibi malzeme Orta Asya kaynaklıdır ve Avar dili konusunda özel bir şey söylemez.

Bu dağınık örnekler dışında, okunuşları çok tartışmalı olsa da, Avarların dili hakkında fikir verebilecek iki yazıta sahibiz. İlki Macaristan/Jánoshíd'deki Avar devri mezarlığından çıkarılan eşyalar arasında yer alan bir iğneliğin üç yüzüne kazınmış olan runik harfli üç cümledir. Macar Milli Müzesi, Arkeoloji Bölümü'nde yer alan ve ilk olarak 1961'de okunmaya çalışılmış olan bu yazıtı, daha sonra Harmatta daha kaliteli fotoğraflar elde ederek aşağıdaki biçimde okumuştur:

kızuñ kügi yedi "Dikiş kızın şanıdır"(1988: 10); *kıblıg bol içe* "Mutlu ol abla(m)" (1988: 12); *[t]eñriñ ıdugı kıl inç eb bögteg aña* "Tanrı meleği, huzurlu mekan ve mağfiret kıl ona" (1988: 14-15).

Yine Harmatta'ya göre iğnelik üzerindeki metinlerin söz varlığı şöyledir:

bol- "olmak"; *bögteg* "ahiret mutluluğu, mağfiret"; *eb* "ev, mekan"; *içe* "abla"; *uduk* "kutsal melek"; *inç* "huzur, sükun"; *küg* "şöhret,şan"; *ol* "o"; *kıl-* "yapmak, kılmak"; *kıb* "talih, mutluluk"; *kız* "kız"; *[t]eñri* "tanrı"; *yedi* "dikiş" (1988: 17).

İkinci yazıt yine Macaristan'ın Szarvas şehrinde yürütülen kazılar sırasında İ. Juhász tarafından bulunan bir başka iğneliktir. Juhász'ın 8. yüzyılın ilk yarısına, Avar dönemine ait olduğunu belirterek hazırlamış olduğu ve Avara ait saydığı bu yazıt (1985), Róna-Tas tarafından bir dizi makalede ele alınmış (1985, 1988, 1990) ve aşağıdaki şekilde okunmuştur:

[a]Varobokan. seni. arkarım (?)...Vrk ... Törgüs(ü). sen. kusünçıy. bol/ Erse. sen. agukın. yokad. bukrasa.oylar v(?)/ Bolsun. oysun.

Varobokan seni övüyorum/ Törgüs, sen mutlu ol/ Erse sen şeytanı yok et, kazıyıp oyarak/ Olsun! Oysun! (1988: 502).

Söz konusu yazıt nedeniyle, son zamanlarda Avarların dili konusunda yoğun olarak çalışan Róna-Tas büyük bir şüpheyle verdiğini belirttiği bu okuyuşa dayanarak, yazıtta kullanılan dilin Türk dillerinin Onogur-Çuvaş tipine ait olması gerektiğini belirtmiştir. Ancak Róna-Tas yazıtın Avarlara ait olduğu görüşüne karşı çıkmıştır (1988: 502).

Dil malzemesi ve yorumlar dikkate alındığında, Avarları Batı Türkçesi geleneği içinde değerlendirmek, bu çalışmada yine bir ön kabul olmaktan öteye geçemeyecektir.

Macaristan'daki Kuman/Kıpçakları dil verileri

Dillerinin *z/ş* grubuna, yani Genel Türkçeye ait olduğunu kesin olarak bildiğimiz Macaristan Kumanlarına bu çalışmada yer verilmesinin nedeni, bulunmuş oldukları coğrafyanın genel olarak Oğur/Bulgar tipi Türk dillerinin konuşulma alanı olmasıdır. Bu çalışmada Batı Türkçesi terimi coğrafi anlamda kullanılmamış olmakla birlikte, Macaristan Kumanlarına ait dil verileri, Türkiye Türkolojisinde Genel Türkçe içinde de sayılmadığından, bir anlamda bu verilerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır.

Torunları 11. yüzyıl boyunca bugünkü Güney Rusya ovalarında görünen Kuman topluluğunun büyük yolculuklarına ne zaman ve nereden başladıkları konusunda, pek çok denemeye rağmen bugüne kadar kanıtlanabilir bir varsayım doğmamıştır.

Bu konudaki en dikkate değer görüşe göre Kumanların anayurdu bugünkü Çin topraklarında, Sarı Irmak'ın büyük dirseğindedir. Bu görüşe göre Kumanların Oğuzları da önlerinde sürükleyerek Volga'nın doğu kıyılarına ulaştıkları batıya yönelik göç hareketi bu bölgeden başlar. Uzun ömürlü olmayan *kunsârı* konfederasyonu burada biçimlenmiştir.

Kun (Kuman) adının farklı dillerdeki *Kun, Kuman, Polovec, Plowci, Falben, Xarteş* biçimlerinin tümü Türkçe *kub* kelimesi gibi "açık, solgun" anlamına gelir, *sârı* da Türkçede "sarı, açık" anlamına gelir. Fakat *sarı* sözcüğünün daha eski biçimi *sârig* olduğu için *kunsârı* federasyonunun da etnik kimliği tartışmalıdır. *Kuman*'lara verilen *Kıpçak* adı da tarihsel süreç içinde pek çok halk tarafından kullanılmış olduğu için açıklayıcı değildir.

11. yüzyıl ortalarında giderek güçlenen Kumanlar Rus prenslikleri ve Macaristan için tehlikeli olmaya başlamıştır. Ancak 1238'de Moğollara yenilen Ku-

manların 40 bin çadırlık bölümü, IV. Bela'dan Macaristan'a sığınma hakkı istemiş ve Tuna ve Tisza ırmakları arasına yerleştirilmişlerdir.

Yerleşik yaşama uyum sağlama konusunda önce büyük sorunlar yaşayan göçebe Kumanlar, yüz yıl gibi kısa bir süre içinde asimile olmuşlardır. Kumanların yazıları olmadığı için dil verilerini ancak Macaristan'daki Kuman dili araştırmaları ile öğrenebiliyoruz. Bu araştırmalar uzun bir süredir Macar Türkolojisinin önemli bir uğraş alanı olmuştur. Burada her şeyden önce (Karcag doğumlu) Gy. Németh ve (yine kendisi gibi Karcaglı olan ve 1992'de genç yaşta ölmüş olan) öğrencisi I. M. Kongur'un bilimsel çalışmalarından söz etmek gerekir. İkisi de pek çok çalışmada Macaristan'daki Kuman dili yadigarları ile ilgilendiler. I. M. Kongur, 48 yıllık yaşamını, bir zamanlar konuşulmuş olan, fakat bugün artık sadece dil yadigarlarından rekonstrüksiyon yoluyla tanınabilen Kuman dilinin araştırılmasına adamıştı. Ölümünden sonra (Karcag'da) yayımlanmış olan doçentlik çalışmasından (1993) araştırmalarının sonuçlarını okuyabiliyoruz.

Bu çalışma, bugün Macaristan'daki Kuman dilinin en yetkin kaynağı sayılabilir. İçinde yer alan *biziñ atamız kim-siñ kökte/ sentlensin seniñ adıñ/ düşsün seniñ köñlüñ/neçik kim cerde alay kökte* (s. 68) diye başlayan Kuman duası I. M. Kongur tarafından çözümlenmiş küçük bir tekerlemedir. Bunun dışında Küçük Kumanistan ve Büyük Kumanistan'a ait kişi ve yer adları, Küçük Kumanistan ve Büyük Kumanistan dışında bulunan, fakat Kumanlara ait olduğu kesin olan eski aile adları, yer adları, akarsu ve göl adları Macarcaya uyum sağlamış Kumanca ödünç sözcükler ve Kumancadan alınmış diyalekt sözcükleri vardır.

Kuman kaynaklı kişi ve aile adları: *agbúra* "beyaz deve yavrusu", *alacs* "alacalı, benekli", *betten* veya *beklen* "Beklen!" veya "Korun!", *karakas* "karakaşlı", *kosomos* "istekli", *szokor* "şaşı".

Kuman kökenli yer adları: *atkár* "yönet, yönlendir" anlamlı kişi adı ile açıklanabilir; *bajandor* daha eski bir kabile veya boy adından geliyor; boy adının kendisi de Eski Türkçe *bay* "zengin" kelimesinin türevidir. Aşağıdaki adlar da benzer biçimde boy adı kaynaklıdırlar: *Kunmadaras*'ta bulunan *csalajér, csalajír* sınır adı, Karcag'daki *kulán* veya *Kulány* sınır parçası adı; *Kisújszállás* sınırında bulunan *csivag* da hem bir sınır adı hem de bir çay kolu adıdır. Bu da kişi adı kaynaklıdır ve Kumanca kişi adı *csuvák*'ın kökeninin "ışık" anlamlı bir kelime olması mümkündür. Örnekler daha da artırılabilir.

Bunların dışında bugün Macarcada 30 kadar standart dile ait sözcük Kuman kaynaklı sayılabilir: *koboz, kobak, bögöly, bicska, csödör, kalóz, buzogány, csakány, balta, tõzeg* ve *toklyó*.

Diyalekt sözcükleri olan ve sadece Küçük Kumanistan veya Büyük Kumanistan'da bilinen Kuman kaynaklı sözcükler ayrı bir kategori oluşturuyorlar: *árkány* "at koşumlamakta kullanılan ilmikli ip", *boza* "darıdan veya mısırdan fermantasyonla elde edilen içki", *cötkény* "köpek sütü" bitki adı, *daku* "kürklü deriden yapılmış kısa giyecek", *kömödörög* "at gögüslüğü", *ontok* "kumaşın atkısı, örülmüş şey", *bajca* "pasaport, izin belgesi" da böyle kelimelerdendir (Berta 2002: 113–128).

Macarcadaki Türkçe ödünç kelimelerin yedinci grubuna (12.–14. yüzyıllar)[1] dahil edilen (Rona Tas 1998: 364) Kuman/Kıpçak dil verileri alanındaki en önemli yayının, I. M. Kongur'un yukarıda söz edilen doçentlik çalışması olduğu belirtilmişti. Aşağıda bu eserden alınmış, Kumanlara ait bir tekerlemenin Kunmadaras ve Karcag'dan derlenmiş iki varyantı örnek olarak verilmiştir:

Kunmadaras	*Karcag*
bérem bélő	bírem bellő
ékem égő	íkem ìgő
ecsém üszök	ecsém eszi
kertem tücsök	törvin teszi
becsém becsek	bessem bessi
állam hasad	áta láta
csettem csetteg	setre csétre
szegsem szenneg	szegre szerre
togzom torcog	tózom torcog
hónom hagyta	kónyi kacski
gyürűm kapta	csupa tapsi
alcsík	se nem nagy
balcsík	se nem kicsi
szencsíg	te menj ki
(s. 74–75)	(s. 75)

[1] Rona Tas'a göre ilk altı grup şöyle:
1. 1.–5. yüzyıllar. En erken ve hangi Türk dilinden alındığı belirlenememiş olan kelimeler,
2. 5.–9. yüzyıllar. Bulgar-Hazar (Çuvaş) tipi Türkçe ödünç kelimeler,
3. 9. yüzyıl. Hazar-Kabar tabakası, Çuvaşça ve Çuvaş tipi olmayan diyalektler,
4. 9. yüzyılın sonu. Erken Peçenek ilişkileri,
5. 11.–12. yüzyıllar. Geç Peçenek ilişkileri, göçmenler ve / yerleşimciler,
6. 11.–12. yüzyıllar. Kuman göçmenleri ve yerleşimcileri.

I. M. Kongur bütün Türk dilli topluluklarda rastlanabilecek olan bu tekerlemeyi, Dobruca Türkleri arasındaki varyantla karşılaştırmıştır:

bir dedim birlew
eki dedim ekilew
uş dedim uşlew
dört dedim dörtlew
beş dedim beşlew
altı dedim alma
yedi dedim yalma vb. (s. 79)

Macaristan'daki Kuman araştırmaları sürdükçe, Kumanlara ait yeni dil verilerinin de ortaya çıkacağı açıktır. Türkiye Türkolojisinin şimdilik tümüyle ilgisiz olduğu bu alan, karşılaştırmalı Türkoloji çalışmaları için çok önemli veriler sağlayabilir.

Kaynakça

Brook, K. Alan (2005), *Hazar Yahudileri*, (çev. İsmail Tulçalı), İstanbul.

Doerfer, Gerhard (1973), "Zur Sprache der Hunnen", *Central Asiatic Journal*, XVII, 1-50.

Ercilasun, A. B. (2004), *Türk Dili Tarihi*, Ankara, Akçağ yay.

Golden, P. B. (1971), "Hazar Dili", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 147-157.

Golden, P. B. (1980), *Khazar Studies*, Budapest: Akadémiai Kiadó.

Golden, P. B. (2002), *Türk Halkları Tarihine Giriş*, (çev. Osman Karatay), Ankara: KaraM araştırma ve yayıncılık.

Gombocz, Z. (1912), *Die bulgarisch türkischen Lehnwörter in der ungarischen Sprache*, MSFOu 30, Helsinki.

Harmatta, János (1988), *Avarların Dili Sorununa Dair*, (çev. H. Akın), Ankara: AKM yay.

Juhász, Irén (1985), "A Szarvasi Avar Kori Rovásírásos Tütartó", *Magyar Tudomány* 1985(2):92-95.

Kafesoglu, İ. (1992), "Hun İmparatorlukları", *Türk Dünyası El Kitabı*, 1. cilt, (Coğrafya, Tarih), s.111-125.

Kurat, A. N. (1949a), "Bulgar (Volga bulgarları)", *İA*, 2, 781-796.

Kurat, A. N. (1949b), "Bulgaristan (Tuna bulgarları)", *İslâm Ansiklopedisi* 2: 796-803.

Ligeti, L. (1949), "Hiung-nu'ların Dili", *Türk Dili Belleten*, seri 3, sayı 12-13, 102-105.

Ligeti, L. (1981), "The Khazarian Letter from Kiev and its Attestation in Runiform Script", *AOH* 31(1-4), 5-18.

Mándoky Kongur, István (1993), *A kun nyelv magyarországi emlékei*, Karcag.

Németh, Gyula (1940), "A hunok nyelve", *Attila és hunjai*, szerkesztette N. Gyula, Budapest, 217-226,

Poppe, N. (1955), "D. M. Dunlop, *The History of the Jewish Khazars*", *Central Asiatic Journal I*, 157-158.

Pritsak, O. (1954), "Die sogenannte Bulgarische Fürstenliste und die Sprache der Protobulgaren", *Ural Altaische Jahrbücher* 26: 61-77, 184-239.

Pritsak, O. (1976), "The Hsiung-nu Word For 'stone'", *Tractata Altaica*, (ed. D. Sinor), Wiesbaden. 479-485.

Pritsak, O. (1982), "The Hunnic Language of the Attila Clan", *Harvard Ukrainian Studies*, VI: 4, 428-476.

Pritsak, O. (2002), "Türk-Slav Ortak Yaşamı, Güneydoğu Avrupa'nın Türk Göçebeleri", *Genel Türk Tarihi II*, Ankara: Yeni Türkiye yay., s. 181-201.

Ramstedt, G. J. (1922), "Zur Frage nach der Stellung des Tschuwassischen", *Journal Societe Finno Ougrienne* 38(3), 3-34.

Róna Tas, A. (1982), "A kazár népnévröl", NyK 84, 349-380.

Róna Tas, A. (1985), "A szarvasi tütartö felirata", NyK 87, 225-248.

Róna Tas, A. (1988), "Problems of the East European Scripts With Special Regard to the Newly Found Inscriptions of Szarvas", *Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo* XXXV, Spoleto. 483-506.

Róna Tas, A. (1990), "Die Inschrift des Nadelbehälters von Szarvas (Ungarn)", *Ural Altaische Jahrbücher*, Neue Folge, Band 9 (1990): 1-15+4 Tafel.

Szádeczky Kardoss, S. (2002), "Avarlar", *Erken İç Asya Tarihi*, , İstanbul: İletişim Yay. s. 283-310.

Sinor, D. (2002), *Erken İç Asya Tarihi*, İstanbul: İletişim Yay.

Tekin, T. (1987), *Tuna Bulgarları ve Dilleri*, Ankara: TDK Yay.

Tekin, T. (1988), *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası*, Ankara. TDK.

Tekin, T. (1993), *Hunların Dili*, Ankara: Doruk Yay.

Tekin, T., M. Ölmez (1995), *Türk Dilleri, Les langues turques*, Ankara.

Yusuf Has Hacip, "Kutadgu Bilig" (1069)

Süer Eker

İSLAMİYET sonrasında Arap fütühatının İran ve Türkistan coğrafyasında yarattığı çatışma ortamı, önce İranlıların, ardından Türklerin İslam dinini kabulü ile yerini ortak İslami kültüre bırakmaya başlar.

XI. yüzyılın sonları *Kutadgu Bilig* (KB) ve *Divanü Lügâti't-Türk* (DLT) gibi, Türk dili ve kültürünün mirasını gelecek kuşaklara aktaracak iki anıtsal çalışmaya sahne olur. KB ve DLT; yeni Türk-İslam uygarlığının öncü düşünce, sanat ve bilim eserleri olarak El-Biruni, Farabi, İbn Sina gibi bilim adamlarının da yetiştiği sosyo-kültürel iklimin ürünleridir.

Kur'an'a dayalı İslam inancında Arap olanla olmayan arasında, inanç ve ibadetteki üstünlükten başka, herhangi bir üstün olma ya da olmama ilişkisi yoktur. Pratikte ise, özellikle Emevilerin kavmî *asabiyyete* (kendi akraba, vatan, din ve milliyetini aşırı derecede kayırma gayreti) dayalı baskıcı politikalarına karşı İranlılar, Türkler ve Arap olmayan diğer topluluklar arasında *şuubiyye* adı verilen bir tür tepkisel *ulusalcılık* akımı ortaya çıkmıştır.

Şuubiyye, dinî-siyasi bakımdan İslam birliğini zayıflatmış, ancak İslam çevresinde bir özgürlük ortamı yaratarak Arap dili ve kültürü dışındaki dil ve kültürlere yönelişi başlatmıştır (Köprülü 1977: 101). Firdevsî'nin 'Bu Şehname ile İran dilini dirilttim.' sözü ile Yusuf Has Hacip ve Kâşgarlı Mahmut'un, Türk dili ve Türk ulusu ile övünmeleri, *Şuubiyye*'nin yansımalarıdır.

X. yüzyılın ilk yarısında Müslüman olan Karahanlılar; Türkistan'da, başkent Kâşgar olmak üzere, Türk dünyasının ikinci büyük kültürel dönüşümünü hayata geçirecek bir devlet kurar (840-1212). İslam dünyasının en doğudaki kültür merkezi, kültürlerin ve dinlerin buluşma noktası olan Kâşgar, Karahanlılarla birlikte İslam uygarlığı çerçevesinde şekillenen Türk uygarlığının da başkenti hâline gelir. Bu dönemde Kâşgar ile Bağdat arasında sıkı kültürel ve siyasi bağlantılar vardır.